
Autòctons, migrants i ciències socials¹

Danielle Provanzal

Departament d'Antropologia
Universitat de Barcelona

Resumen: A partir de un recorrido por los trabajos más ilustrativos sobre la diversidad cultural de las diferentes autonomías y sobre la inmigración en Cataluña y en España, este artículo propone abordar la relación entre identidad y alteridad como el resultado de un proceso de construcción cognitiva inherente al proceso de producción social y política de los autóctonos, de los forasteros y de los migrantes. Subraya al respecto la interdependencia conceptual, ideológica y, como consecuencia, metodológica entre ciencias sociales y poderes públicos. Las tres grandes etapas de este proceso de construcción —siendo aquí la palabra etapa utilizada no en un sentido cronológico, sino en un sentido lógico, anteponiendo el proceso de construcción del “nosotros” al proceso de construcción de los “otros”— corresponden respectivamente al período de la constitución del Estado de las autonomías, al de las migraciones internas y, finalmente, al de las migraciones intercontinentales. Mientras en la primera etapa, se subrayan las particularidades culturales de cada región autonómica, en la segunda, los migrantes internos considerados conceptualmente como “otros” son objeto de políticas de integración tendentes a convertirlos en una categoría social incluida en el “nosotros”, y finalmente, en la tercera, los migrantes extracomunitarios están enfocados sólo desde el ángulo de su diferencia, siendo entonces la cultura una frontera simbólica difícilmente superable.

Abstract: *Based on a review of the most significant work on cultural diversity among the autonomic regions and on immigration in Catalonia and in Spain, this article emphasises the relation between identity and otherness, as the result of a cognitive construction process inherent in the social and political production process of natives and migrants. In this regard, it underscores the conceptual, ideological and consequently methodological interdependence between the social sciences and public powers. The three major stages of this construction process — the word stage being here used not in a chronological sense but in a logical one, it is to say emphasising first the process of construction of “us” to understand better the process of construction of others — correspond respectively to the emphasis on cultural peculiarities of each autonomous region, secondly, to the period of internal migrations and that of intercontinental migrations. While in the second stage, the internal migrants, regarded conceptually as “others”, are the object of integration policies tending to convert them into a social category included in “us”, in the third stage the migrants from outside the European Union are only looked at from the*

¹ Ponència presentada al II Congrés Català de Sociologia. Girona, 15 i 16 d'abril de 1994. Grup de treball de Sociologia de les Migracions.

point of view of their difference, culture being then a symbolic boundary that is difficult to cross.

Antecedents

Pot semblar fora de lloc parlar aquí del moviment d'immigració interna que precedí el moviment intercontinental que té lloc ara. Però, si s'admet que la relació entre identitat i alteritat es va construir en contextos econòmics i polítics precisos i es va modificant conforme evolucionen aquests contextos, podem considerar que la relació actual entre identitat i alteritat que implica els mateixos actors socials que els del procés anterior, almenys pel que fa als autòctons, considera, en canvi, actors socials diferents quant a l'alteritat. Però, això és parcialment el resultat d'aquesta relació anterior, encara que també constitueixi un procés intrínsecament nou de construcció de l'alteritat². Es poden subratllar dos fets inseparables l'un de l'altre per il·lustrar el que precedeix. El primer es refereix a l'evolució política de l'Estat espanyol en les tres últimes dècades i, més particularment, a la constitució de l'Estat de les autonomies com a conseqüència de la transició democràtica; el segon es refereix al propi moviment migratori entre àrees rurals desafavorides i regions industrials, entre elles regions que reivindiquen la seva diferència cultural.

El primer fet té a veure amb processos de construcció identitària recíprocs, dins del nou model d'Estat (l'Estat democràtic, a final dels setanta). El segon fet, anterior al primer (dècada dels seixanta), està però subsumit per el primer en la mesura que és el marc polític el que proporciona l'espai institucional on evoluciona —o es transforma— la relació entre un “nosaltres” i els “altres”.

El discurs antropològic sobre la diversitat i l'Estat de les autonomies

El fet que, a final de la dècada dels setanta i a l'inici dels vuitanta, tinguin lloc nombroses trobades científiques a l'entorn de la problemàtica de la diversitat dels pobles ibèrics, de les identitats regionals, locals o pobletanes, no és, al meu parer, pura casualitat. Tampoc no ho és el fet que alguna o altra investigació finançada per institucions repregui el concepte d'etnicitat com a eix central dels estudis de mecanismes d'autoadscripció cultural³, ni tampoc que nombroses publicacions se centrin en la qüestió de la identitat, utilitzant el concepte de forma més aviat “laxista” en conferir-li un valor explicatiu genèric i agrupant, darrera d'aquesta etiqueta, tota una sèrie de manifestacions molt dispars. No és aquí el lloc de criticar un concepte

² Aquesta nova construcció de l'alteritat no prové per suposat de la “natura” diferent dels actors, el que correspondria a una naturalització de la diferència, sinó que prové de la transformació del context en què s'estableix la interacció entre aquests nous “altres” i els autòctons.

³ Citaré sobre això dos casos concrets d'investigació en què vaig participar: el primer finançat per la Fundació Bofill i coordinat per J. J. Pujades es titulava *Etnicitat i Nacionalisme a Catalunya*; el segon consistia en un Atlas Etnogràfic finançat per la Diputació d'Almeria, que tenia per fita inicial recollir elements de folklore, costums populars i dades referents a oficis tradicionals i objectes de cultura material, abans de la seva completa desaparició, però que, en el decurs de la tasca, l'atles es va convertir en una etnografia de la transformació econòmica i social del paisatge agrari, limitant-se a l'àrea del Campo de Níjar (Provansal, D. i Molina 1989; 1991).

l'ambivalència del qual, però, salta a la vista, donada la seva pertinença a diversos camps disciplinars, i l'ús del qual sense definició prèvia es presta a tota mena de "relliscada" epistemològica i ideològica⁴. Em limitaré a subratllar que, per suposat, això no es deu a un oblit metodològic dels investigadors implicats en el tema, ni tampoc significa una falta de preparació teòrica, sinó que correspondria més aviat a un cert consens polític implícit de la comunitat científica i més particularment dels científics de les ciències socials que no busquen posar a judici un concepte políticament operatiu en aquest moment i socialment impactant en nombre de certa casuística metodològica⁵. Les fronteres simbòliques, així dibuixades en aquests estudis i remarcades al nivell de la representació col·lectiva, doblen els conjunts políticoterritorials que componen el nou Estat democràtic. A més a més, dintre del marc de l'Estat, el mapa de les noves autonomies es presenta idealment integrat per identitats recíproques⁶ que no pretenen construir-se sobre la base d'una alteritat exclosa i excloent, sinó com a espai de comunicació plural. Sigui quin sigui el resultat, la idea de pluralitat s'imposa, tant al nivell institucional com al simbòlic, però es refereix prioritàriament a col·lectius territorialment delimitats més que a individus aïllats, com ho veurem en el segon fet que he volgut remarcar.

La construcció del «nosaltres» enfront dels «altres»

Per resumir breument alguns aspectes de la producció social i científica a l'entorn de la construcció de la identitat i de l'alteritat entre autòctons i migrants interiors, prendré l'exemple de Catalunya, per ser, amb el País Basc, una regió receptora de mà d'obra procedent de la resta de l'Estat. Em limitaré als aspectes que em semblen més significatius pel propòsit d'aquesta comunicació.

El primer aspecte que em sembla important remarcar és el canvi que es produeix dintre de la relació "nosaltres"/ "els altres", entre, per una banda, l'època de la transició i per altra banda, el període posterior a l'adopció de l'Estatut d'autonomia —canvi que la producció científica reflectirà grosso modo. Es pot parlar del bloc nacional en el moment de la reivindicació de l'Estatut. "L'altre" com alteritat insuperable és, en aquell moment, tot el que s'oposa a la democratització i a un centralisme obsolet i inoperant. Els migrants, encara no confosos amb els autòctons, expressen conjuntament amb ells una aspiració a una identitat política comuna, malgrat de que són "altres" culturalment parlant. Durant el segon període, a mitjan dels vuitanta, la situació és diferent. La lluita política defineix altres fites, com la d'aconseguir més autonomia, és a dir, tractar d'ordenar l'espai polític propi com a "totalitat" i no com a part subordinada d'un conjunt, segons les expressions de J. Mira (Mira, J. 1984). Això imposa una nova definició de la relació entre cultura i política. En efecte, segons el model proposat per E. Gellner (Gellner, E. 1991:243), a la cultura d'elit de les societats agràries s'oposa l'adhesió interclassista a la cultura de "tots", pròpia de les societats nacionals, és a dir una cultura "perceptible i significativa", susceptible de ser adquirida per qualsevol, segons un model de pertinença obert. Segons una concepció inspirada en un model similar, la delimitació de les noves polítiques ca-

⁴ C.f. A. Grosser, *Le Monde* 28-1-1994.

⁵ Alguns autors, això no obstant, prenen consciència de la importància política d'una reflexió sistemàtica sobre aquestes nocions i, coherentment, les relacionen amb una anàlisi del nacionalisme (Comas, D. d'Argemir i Pujades, J. J. 1981a; 1981b; Llobera, J. 1980; Mira, J. 1984; 1991; Pujades, J. J. i Cucó, J. 1990).

⁶ El fet que aquestes es puguin construir o inventar no canvia en absolut el seu significat.

talanes d'integració incita, per consegüent, que l'element cultural o lingüístic es converteixi en prioritari. Els treballs en ciències socials reflecteixen aquestes exigències institucionals. A part, els habituals estudis demogràfics que es preocupen del desequilibri entre els autòctons i els no autòctons, la producció més abundant consisteix en estudis sociolingüístics o psicolingüístics que cerquen mesurar per cada grup culturalment diferenciat la distància que falta per a la seva plena integració cultural. El biculturalisme —o sigui l'ús estrictament instrumental d'una llengua, en aquest cas el català—, tal com el defineix Cl. Esteva Fabregat, és una etapa intermèdia abans de la catalanització, o de l'ús constant del català tant a l'esfera domèstica com a les relacions interpersonals. Com assenyala aquest autor, la complexitat de la situació prové del fet que aquests grups d'immigrants, per subalterns que siguin, pertanyen i s'identifiquen amb la cultura ètnica dominant, la de l'Estat. D'aquí la necessitat, sempre dintre d'aquesta concepció, d'aproximar el més possible aquests "altres" culturals a la cultura autòctona, mitjançant un marc d'adscripció obert i polítiques lingüístiques adequades. Això, a més a més, permet no solament reafirmar el procés de construcció de la pròpia identitat, sinó també ampliar la seva base social en la mesura que és un marc d'adscripció obert, reforçant així durant aquest període el seu caràcter "interclassista, és a dir, nacional. La construcció de "l'altre" extracomunitari es realitzarà doncs dins d'aquest nou àmbit.

La construcció de l'immigrant extracomunitari com a "altre"

Aquest procés iniciat a mitjan dels vuitanta es desenvolupa en diverses fases que van del simple reconeixement d'un nou "objecte" d'anàlisi en el camp dels fenòmens migratoris, fins a la reflexió a l'entorn de la relació entre autòctons i "altres" institucionalment classificats com a "minories ètniques", que corresponen a l'evolució de la seva situació en el si de l'Estat espanyol.

El reconeixement de l'objecte

Els treballs sobre immigració extracomunitària comencen relativament tard en relació amb l'aparició d'aquest nou tipus d'immigració (IOE. 1987) (Roque, M.A. 1989). Les característiques demogràfiques, l'estructura de la població immigrada, les dades sobre procedència, la localització geogràfica en el territori espanyol i la seva distribució en els diferents sectors d'activitat, així com les estimacions sobre la proporció entre immigrants regularitzats i immigrants no regularitzats, són els principals aspectes que es tracten, en la majoria d'aquestes publicacions sobre el tema. Aborden en un principi la població d'origen no comunitari des d'una macroperspectiva, és a dir, referint-se al conjunt del territori espanyol. D'alguna manera, reflecteixen així tant el desconeixement general d'aquest nou fenomen migratori en l'àmbit de l'opinió pública, com, en l'àmbit de les ciències socials, les premisses d'un procés de construcció d'un nou objecte científic, o d'una nova categoria d'*altre*, que, dintre de l'àmbit conceptual de l'alteritat, presenta una distància cognitiva i social més gran que els migrants anteriors en relació amb els autòctons. Progressivament, però, afinen les seves unitats d'anàlisi i estableixen perfils per regions autonòmiques, províncies, i duen a terme també estudis locals en punts concrets de concentració (Zapata de la Vega, J. 1993). Aquest tipus d'inventari era efectivament imprescindible com a primer nivell d'aprehensió i per a qualsevol tipus de tractament ulterior. Però, en trigar a ser completat per alguns estudis més afinats, d'abast qualitatiu, tendeix a la llarga a convertir-se en un mer sistema de classificació estàtic, enfront d'una realitat complexa, canviant i contradictòria. Fins i tot, aquests primers treballs presenten en alguns casos una certa inhibició; o bé es limiten a esmentar o a comentar de forma

escarida dades oficials, o bé insereixen el cas espanyol dins de la problemàtica més general de les migracions europees⁷, fent cas omís de particularitats polítiques regionals, o fent ambdues coses alhora. A més, hi ha una indubtable circularitat en aquests treballs. Per exemple, el treball pioner del col·lectiu IOÉ (IOÉ 1987) és la font d'inspiració principal d'aquests primers estudis. La inversió de tendència del cas espanyol —a saber, el fet d'haver passat de ser país d'emigració a país d'immigració— està mencionada reiteradament. És molt probable que una de les raons d'aquesta extrema generalitat, fins i tot en alguns casos no exempta de vaguetat, provingui de la dificultat d'abordar col·lectius o nuclis immigrants econòmicament i socialment marginats i, per més inri, reticents a qualsevol contacte amb investigadors socials que no fossin estrictament necessaris, a causa de la seva situació de clandestins, la major part de les vegades. A part d'obligar-nos a reflexionar sobre el contingut de nostra "utilitat" col·lectiva, el temor al científic social, com a possible delator, ens explica perquè el principal interlocutor autòcton dels immigrants extracomunitaris, com es reflecteix en altres treballs, és l'agent assistencial o l'agent benefactor.

De tota manera, és molt significatiu que, fins no fa gaire (1992-1993), els treballs més rellevants en aquest tema o bé se centren en dades estadístiques d'abast merament descriptiu, referents a aquest "altre", o per contra, mitjançant escales d'actituds (Solé, C.; Herrera, E. 1991), se centren en el "nosaltres" i aborden opinions dels autòctons envers els extracomunitaris, sense enfocar com a objecte d'anàlisi la relació mateixa entre les dues categories de subjectes. Aquest fet, al meu parer, desvetlla la dificultat a aprehendre nous col·lectius de migrants, és a dir, a construir-los com objecte amb un destí particular, o sia, com a "objecte de pràctiques" i "objecte de discurs"; però no només això, subratlla la dificultat a "reconèixer-los" socialment i situar-los dintre d'una realitat col·lectiva que no ha previst definir la seva identitat a partir de la diversitat dels seus elements.

Tornant a la qüestió de la classificació i seguint P. Bourdieu (Bourdieu, P. 1979), es pot dir que tota classificació entra en un sistema de discriminació i jerarquització (per dalt i per baix). A més cal tenir en compte un altre procés en el fet de catalogar l'altre, a saber el distanciament que allò provoca, no només de l'emissor del discurs en relació amb seu objecte, sinó també de l'objecte en relació amb si mateix; el reconeixement i la delimitació —en un espai metodològic «ad hoc»— d'un objecte aïllable no solament el converteix en aïllat sinó que també en fa un objecte "alienat", és a dir, que les seves característiques no són vistes com a prova de la seva idiosincràcia o diferència o simplement com a característiques pròpies, sinó que són variables exteriors a ell, forjades dins de models que no l'atenyen i per usos que li són aliens. Aquest tipus d'enfocament que sovint constitueix la primera etapa de la construcció de l'altre, des d'una perspectiva funcional, definiria, al meu parer, les condicions del seu pas a la **visibilitat social**.

La construcció de l'altre com a subaltern

Una segona categoria de treballs sobre immigració extracomunitària es publica aproximadament en el mateix període (1989-91), encara que aquests donen lloc a desenvolupaments posteriors sobre aspectes particulars de la immigració extracomunitària (c.f. T. Losada; L. Recolons)⁸. De fet, aquesta producció científica

⁷ Vegueu, entre altres articles, el número 9 de *Population*, el número 16 d'*Objectif Europe* i el número 3 de la *Revue Européenne des Migrations Internationales*.

⁸ Vegueu (Losada, T. 1991) i (Recolons, Ll. 1991) a la *Revista de Treball Social* 123, 124.

té un caràcter generalment aplicat i segueix el fil de les preocupacions de la societat referents a aquests migrants: la regularització és el primer tema abordat; seguit per les qüestions laborals; la salut, a continuació; l'allotjament, quan s'inicia el reagrupament familiar; els aspectes culturals; i, de fa poc, amb l'aparició d'una segona generació, la pedagogia multicultural i la discussió a l'entorn de la definició d'una societat plural —però aquesta vegada a l'interior del context autonòmic. Aquests estudis parteixen aparentment del punt de vista contrari a l'anterior, fins i tot quan citen, de tant en tant, algunes dades quantitatives, ja que el seu tractament del tema és essencialment ètic, abundant en recomanacions per millorar la situació dels immigrants. Molts d'aquests estudis s'insereixen en l'àmbit del treball social i dels serveis assistencials. En aquest cas, la seva finalitat explícita és la de denunciar situacions escandaloses, com ara la precarietat del treball, les seves condicions inhumanes, la dèbil remuneració, les dificultats trobades en el reagrupament familiar, així com tot el que es deriva de la situació d'il·legalitat, en particular el no-accés a totes les prestacions de l'Estat de benestar. Malgrat la virulència de les seves denúncies, no escapen a l'ambigüitat del seu paper, dins dels rols assignats per l'Administració, el qual consisteix a convertir "l'altre" en menys "altre" mitjançant la gestió de la seva situació de precarietat o de marginació, quelcom així com un "altre" subaltern, o si ens referim a l'arrel etimològica d'aquest terme, com un "sub-altre". Aquí l'alteritat neix del reconeixement mateix de la marginació, a través de la seva denúncia, i es reproduïx a través de la seva gestió assistencial o benèfica.

Menció a part mereixen, dins d'aquest grup, els estudis que s'ocupen de la legislació i en fan una anàlisi crítica, en la mesura que no es limiten a l'observació o la descripció de "l'altre", sinó que abarquen la totalitat de la relació entre el "nosaltres" i els "altres" i enfoquen l'impacte de les mesures jurídiques preses pels autòctons sobre els migrants (c.f. Posada, E. 1993). Però, no escapen totalment a l'ambigüitat subratllada abans, en la mesura que no solen plantejar, de forma contundent, una crítica a les nocions polars de "nacionalitat" i d'"estrangeria" en el sentit jurídicopolític dels termes, que són els primers i més fonamentals rètols de l'exclusió social i més concretament de l'exclusió dels avantatges de l'Estat de benestar.

Institucionalització i etnitització

De fet, el caràcter aplicat de nombrosos treballs sobre immigració indueix a una reflexió a l'entorn de la relació entre àmbit institucional, com a generador de pràctiques, i ciències socials com a llocs institucionals de formació del saber.

En el número 122 de la *Revue Internationales des Sciences Sociales* (1989) diversos autors remarquen els vincles estrets que uneixen ciències socials i Estat de benestar, particularment en el que es refereix a la utilització de les seves tècniques per a l'anàlisi de les disfuncions socials. En l'origen d'aquesta actitud, jeu la convicció que els problemes poden resoldre's amb simples receptes tecnocràtiques. És així com els especialistes en ciències socials són considerats com "els directores del discurs i els intèrprets de la realitat social" (Gagnon, G. 1989; Wittrock, B. 1989:552-562). Aquesta situació provoca un efecte de «feed-back» sobre les pròpies ciències socials i sobre el seu estatus epistèmic, atès que són reclamades cada vegada més a elaborar les polítiques dels poders públics.

"La recerca administrativa contemporània sobre la qüestió social té la tendència a prendre com a punt de partida les categories políticament predeterminades que retenen la legislació social i les estadístiques i a reproduir d'aquest fet la imatge de la realitat social que ha contribuït a la creació dels conceptes concernits" (Wagner, P. 1989:580). L'autor mencionat abans, Wittrock, parla també de "deriva epistemològica" i de la científicitat aparent de l'acció dels poders públics, subratllant que les categories de designació que l'Administració utilitza són sovint adoptades de

manera acrítica pels investigadors. Així els estrangers es classifiquen segons una categorització continental en el text de la llei sobre drets i garanties dels estrangers que correspon a relacions geopolítiques precises, i marca la diferència clara entre estrangers del Primer Món i estrangers procedents del Tercer Món, o entre rics i pobres. Es troba aquesta mateixa categorització en diversos treballs (IOÉ 1987, 1992). A l'interior de la categoria tercer món, es fa a més a més una distinció entre diferents comunitats definides ètnicament, i implícitament segons la proximitat amb la cultura europea (Giménez, C. 1993).

Així mateix, la presència d'antropòlegs en algunes entitats públiques es reflecteix en la terminologia administrativa. Es parla de "poblacions específiques", de "minories ètniques" i de la "defensa de la diversitat cultural", però, per suposat sense que es contradigui gaire obertament la cultura autòctona, com és el cas de l'Islam.

A aquesta etnitització institucional correspon també la preocupació culturalista d'alguns estudis que se centren, recentment, en aspectes culturals, principalment religiosos, o bé com a característiques diferencials d'aquests estrangers que convé conèixer, ja per obligació moral i respecte a la diferència de l'altre (A. Kaplan; alguns articles del llibre coordinat per C. Giménez per a la Comunitat de Madrid, perspectiva comuna als articles de T. Losada, etc.), en la mesura que són elements d'informació en l'elaboració d'estratègies integratives. Malgrat que, en general, en aquests treballs, la "integració" no està plantejada de la mateixa manera que en l'època de la migració interior. És selectiva i, a més a més, es canalitza a través d'un mecanisme d'etnitització a la vegada implícit (categorització dels diferents migrants, la religió com a signe distintiu que crea més distància cultural) i explícit (tractament diferencial quant a programes o mesures concretes, segons la categoria ètnica).

Els estudis sobre multiculturalitat, així com algunes anàlisis de pedagogia de la pluralitat, es fonen en una concepció apriorística de la permanència de l'altre en la mesura que altre, com la majoria dels estudis duts a terme en l'àmbit institucional. Es pot mencionar sobre això la següent frase, molt il·lustrativa del que s'acaba de dir: "La integració, entesa així com una manera de participar en les estructures bàsiques del funcionament social i cultural de Catalunya, no impediria la preocupació per facilitar el cultiu (escolar, social...) d'aquells valors, costums, expressions folklòriques i religioses, etc. que formen part, en aquests moments, dels estrats més íntims de la seva personalitat, a condició que no constituïxin un conflicte obert amb els components fonamentals de la nostra cultura" (Jordan, J. A. 1992:171). Aquesta concepció planteja la intangibilitat del "nosaltres" enfront de "l'altre" però, a més a més, serveix de mecanisme de reproducció de la funció social dels agents implicats.

L'"altre" enfocat des de la perspectiva del seu procés de construcció

Finalment, estudis més recents inverteixen la perspectiva i parteixen del "nosaltres" per abordar a continuació "l'altre" com a resultat d'una mediatització constant, o, per reprendre les premisses d'aquesta presentació, com el resultat d'un procés de producció social i de construcció a la vegada cognitiva i simbòlica (Bergalli, V. 1993; Juliano, D. 1993; Provansal, D. 1993; Martin, S. 1993; Santamaría, E. 1993; Stolcke, V. 1993). En aquesta línia, fenòmens com el racisme, la naturalització de la diferència cultural, o el que V. Stolcke anomena el fonamentalisme cultural, són sotmesos a una anàlisi dels seus fonaments epistemològics, desvetllant la seva funcionalitat estructural i els mecanismes cognitius que operen en aquest sentit, per exemple els mecanismes d'exclusió. Es parla molt avui en dia de la societat plural i de "pluralitat", però queda per comprovar si existeix realment un disseny de societat global darrera d'aquests termes, convertits a vegades en lemes electoralistes i més enllà del seu caràcter propagandístic. Fóra desitjable que, en el camp dels estudis de la immigració, es pogués acabar, o almenys restringir, amb la relació reci-

proca de submissió metodològica i política entre ciències socials i poders públics; i així mateix, obrir pas a un nou "contracte" entre les dues parts, essent l'investigador no desproveït de la funció que l'incumbeix, la labor crítica, que, per suposat, no és incompatible amb una tasca socialment útil, però que aquesta no sigui supeditada a requisits político-institucionals. Al sector institucional l'incumbeix "instituir", és a dir, no només orientar les seves mesures polítiques cap a la conservació o la gestió de situacions, considerades "inevitables" pel seu caràcter estructural, sinó crear les condicions necessàries perquè s'obrin espais de creativitat social i de reciprocitat simètrica i interactiva. És l'únic mitjà pel qual es pot relativitzar el més possible l'etnocentrisme que manifesta qualsevol grup en afirmar la seva pròpia identitat.

Bibliografia

- AGUER, BEATRIZ (1991), "Résurgence de l'Islam en Espagne", *Revue Européenne des Migrations Internationales* (V) núm. 3.
- ARANZADI, JUAN (1993) "Europa como refugio", *Archipiélago. Cuadernos de crítica de la cultura* núm. 12, pàg. 12-18, Editorial Arhipiélago, Madrid.
- BERGALLI, VALERIA (1993) "Barcelona, Ramblas abajo", *Archipiélago. Cuadernos de crítica de la cultura* núm. 12, pàg. 29-34, Editorial Arhipiélago, Madrid.
- BOURDIEU, PIERRE (1979) *Le sens commun: la distinction, critique sociale du jugement*, Les éditions de Minuit, Paris.
- COLECTIVO IOÉ (1987) "Los inmigrantes en España", *Documentación social* núm. 22, Madrid.
- COLECTIVO IOÉ (1992) *La immigració estrangera a Catalunya*, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona.
- COMAS D'ARGEMIR, DOLORS; PUJADES, JOAN JOSEP (1990) "L'etnicitat. Variacions sobre un mateix tema", *Quaderns de l'ICA* núm. 3-4, pàg.155-167, Barcelona.
- Ciència. *Revista catalana de Ciència i de Tecnologia* núm.15, pàg. 28-33, "Identitat catalana i símbols culturals", Barcelona.
- CUCÓ, JOSEPA; PUJADES; JOAN JOSEP (coordinadors) (1990) *Identidades colectivas. Etnicidad y sociabilidad en la Península Ibérica*, Generalitat Valenciana, València.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (1991) *Informe sobre el treball social amb immigrants estrangers a la província de Barcelona*, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (1992) *L'impacte cultural de les noves migracions ètniques*, Centre d'Estudis i de Recursos Culturals, Seminari 125, Barcelona.
- ESTEVA FABREGAT, CLAUDI (1984) *Estado, etnicidad y biculturalismo*, Edicions Península, Barcelona.
- GELLNER, ERNEST (1991) "Le nationalisme et les deux formes de la cohésion dans les sociétés complexes" a Delanoi, G.; Targuieff, P.A. (eds.) (1991) *Théorie du nationalisme*, Ed. Kimé, Paris.
- GIMÉNEZ, CARLOS (coord.) (1993) *Inmigrantes extranjeros en Madrid*, Comunidad de Madrid, Consejería de Integración Social, Madrid.
- ICA, INSTITUT CATALÀ D'ANTROPOLOGIA (1993) *Migracions estrangeres i diversitat cultural*, IV Col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia. I Simposi FAAEE, Barcelona, 26-30 d'abril de 1993.
- JORDÁN, J.A. (1992) "Apropament a la realitat multicultural de Catalunya", *L'educació multicultural*, pàg.147-189, CEAC, Barcelona
- JULIANO, DOLORES (1993) *Educación intercultural. Escuela y minorías étnicas*, Eudema, Madrid.
- KAPLAN, ADRIANA "Trabajo en Senegambia: aproximación a algunos aspectos etnográficos de la región", (inèdit).
- LÓPEZ GARCÍA, BERNABÉ (1990) "L'Espagne entre le Maghreb et l'Europe: Imaginarie et

-
- interférences de l'opinion dans la politique maghrébine de l'Espagne", *Annuaire de l'Afrique du Nord* XXIX (V) pàg.153-169.
- LÓPEZ GARCÍA, BERNABÉ et altri (1993) *Inmigración magrebi en España. El retorno de los moriscos*, Ed. Mapfre, Madrid.
- MIRA, JOAN (1984) *Crítica de la nació pura*, Ed. Eliseu Climent, València.
- MUÑOZ-PÉREZ, FRANCISCO; IZQUIERO ESCRIBANO (1989) "L'Espagne, pays d'immigration" *Population* núm. 2 (maig-abril) 1989, pp 257-289.
- Política y Sociedad* núm. 2 (1993) Revista de la Universidad Complutense, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología, Editorial Complutense, Madrid.
- POSADA, ELVIRA (1993) "La inmigración, piedra de toque de la democracia", *Mientras Tanto* núm. 55, pàg. 65-71.
- PRAT, JOAN et altri (coord.) (1991) *Antropología de los pueblos de España*, Ed. Taurus, Madrid.
- PROVANZAL, DANIELLE (coord.) (1993) *Migraciones, segregación y racismo*, Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Tenerife.
- PUAJDES, JUAN JOSÉ (1993) *Etnicidad: Identidad cultural de los pueblos*, Eudema Antropología Horizontes, Madrid.
- RECOLONS, LLUÍS (1991) "L'immigration arabe en Espagne" *Objectif Europe* núm. 16, pàg. 23-28, OCIPE, Brussel·les.
- Revista de Treball Social* núm. 123 (setembre) 1991, núm. 124 (desembre) 1991, Col·legi de Diplomats en Treball Social i Assistents Socials de Catalunya, Barcelona.
- SANTAMARÍA, ENRIQUE (1993) "(Re)Presentación de una presencia", *Archipiélago. Cuadernos de crítica de la cultura* núm. 12, pàg. 65-72, Editorial Archipiélago, Madrid.
- SANTOS, LIDIA (1993) "Elementos jurídicos de la integración de los extranjeros", *Inmigración e integración en Europa*, pàg. 91-125, Fundación Paulino Torras Domènech, Barcelona.
- SOLE, CARLOTA; HERRERA, ENCARNA (1991) *Trabajadores extranjeros en Catalunya ¿Integración o racismo?*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- STOLCKE, VERENA (1993) "El 'problema' de la inmigración en Europa: el fundamentalismo cultural como nueva retórica de exclusión", *Mientras Tanto* núm. 55, pàg. 73-90.
- WAGNER, PETER (1989) "Les sciences sociales et l'Etat en Europe occidentale continentale", *Revue Internationale des Sciences Sociales* núm. 122.
- WITTROCK, BJORN (1989) "Les sciences sociales et le développement de l'Etat. Les transformations du discours de la modernité", *Revue Internationale des Sciences Sociales* núm. 122.
- ZAPATA DE LA VEGA, JUAN (1993) a LÓPEZ, Bernabé et altri (1993) *Inmigración magrebi en España. El retorno de los moriscos*, Ed. Mapfre, Madrid.
-